

УДК 159.922.76-056.26:617.7-053.5

С.Б. Власенко

ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ВЛАСНИЙ ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД У НЕЗРЯЧИХ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розкрито проблему особливостей формування уявлень про дзеркальний, реальний та ідеальний образ тіла у сліпих дітей молодшого шкільного віку. Встановлено залежність даних особливостей від віку дітей та стану зору. Показано позитивну динаміку усвідомлення елементів власного зовнішнього вигляду у сліпих школярів після проведеного психолого-корекційного впливу.

Ключові слова: дзеркальний образ тіла, ідеальний образ тіла, зовнішній вигляд, незрячі молодші школярі.

В статье раскрыто проблему особенностей формирования представлений о зеркальном, реальном и идеальном образе тела у слепых детей младшего школьного возраста. Установлена зависимость данных особенностей от возраста детей и состояния зрения. Показана позитивная динамика осознания элементов собственного внешнего вида у слепых школьников после проведения психолого-коррекционного влияния.

Ключевые слова: зеркальный образ тела, идеальный образ тела, внешний вид, незрячие младшие школьники.

В різних концептуальних трактуваннях особистості (Божович Л., Леонтьєв О., Максименко С., Мясичев В., Рибалка В., Рубінштейн С. та ін.) провідне місце відводять її спрямованості серед складових якої розглядається Я-концепція як цілісна, стійка, складна та багатокомпонентна психологічна структура. Гармонійне формування усіх складових компонентів Я-концепції набуває особливого значення для особистості, що розвивається в умовах відсутності візуального сприймання, оскільки наявність дефекту зору, порушуючи логіку психічного розвитку, заважає процесу самоактуалізації.

В структурі Я-концепції для сліпих осіб, так само як і для зрячих, особливої ваги набуває образ фізичного Я, оскільки, усвідомлюючи себе, діти, насамперед, усвідомлюють свою зовнішню поведінку, далі – психічні процеси, інтелектуальні та емоційні стани, лише потім – моральну сторону особистості.

Лише порівняно недавно (друга половина ХХ ст.) тифлопедагоги почали підіймати питання необхідності формування адекватних уявлень у сліпих про зовнішність особистості, як про важливу умову налагодження міжособистісних стосунків між сліпими та зрячими. У дослідженнях (Лобкова Е., Сверлов В.) було визначено, що основну складність у сприйманні зовнішнього вигляду для сліпих дітей становить сприймання рис обличчя. Подальші дослідження (Гудим І., Деніскіна В., Зальцман Л., Нікуліна Г. та ін.) довели, що особливості образу фізичного Я особистості незрячого є наслідком неможливості сприймання власної зовнішності, відсутності елементарних уявлень про особливості зовнішнього вигляду людини, неможливості контролювати власну міміку, пантоміміку, жестикуляцію, що робить поведінку сліпого незрозумілою для зрячих співрозмовників.

Важливість адекватного сприймання елементів власного зовнішнього вигляду, а також зовнішнього вигляду оточуючих для формування особистості сліпої дитини, налагодження міжособистісних стосунків, здійснення процесу самоактуалізації, самореалізації та соціалізації зумовили вибір теми нашого дослідження. Метою якого стало визначення специфіки уявлень про реальний, дзеркальний та ідеальний зовнішній вигляд у зороводепривованих молодших школярів, її залежність від віку дітей та наявності залишкового зору, здійснення психолого-корекційного впливу, спрямованого на розширення та поглиблення даних уявлень.

Емпіричне дослідження було проведене на базах шкіл-інтернатів для сліпих дітей (м. Київ, м. Львів, м. Одеса, м. Харків) та Новоолександрівського НВК (Київ. обл.) для дітей з нормальним типом розвитку зору. Усього у дослідженні взяла участь 181 дитина молодшого шкільного віку (120 дітей – експериментальна група та 61 дитина – група для порівняння). Респондентів кожної вибірки за віковим критерієм було поділено на молодшу та старшу групи, сліпих молодших школярів за критерієм зорової функції розділили на групу тотально сліпих ($Vis = 0$ або $1/\infty$) та групу парціально сліпих ($Vis = 0,01-0,04$).

Для визначення специфіки уявлень використовувалися авторські методики "Оголошення в газету" та "Як я виглядаю – як я хочу виглядати".

Методика "Оголошення в газету" була спрямована на вивчення особливостей дзеркального образу тіла та передбачала опис дитиною основних елементів власного зовнішнього вигляду з точки зору іншої особистості. Аналіз результатів констатувального дослідження дозволив виділити чотири основні типи суджень, що відображають уявлення молодших школярів про дзеркальний образ тіла:

1. Конкретні судження – назва частини тіла, фізичної ознаки чи фізичної якості та її опис. Наприклад, мама скаже, що я трохи повна і у

мене блакитні очі" (Настя Д., п. с.);

2. Матеріальні судження. Діти описували лише матеріальний компонент образу фізичного Я: "Я в жовтогарячій шапці і в сірій дублянці, в синій кофті, в зелених рейтузах і в платті, в якому я зараз" (Еля С., т. с.);

3. Емоційно-характерологічні – респонденти описували себе з емоційної точки зору або замість власної зовнішності описували риси характеру: "Скаже, що я добрий, більше не знаю" (Сергій П., п. с.);

4. Відсутність суджень – неможливість нічого повідомити про себе. Сюди відносили відповіді типу: "Я не знаю, що про мене думає моя мама" (Артем Р., т. с.).

Тут та далі позначення "п. с." означають "парціальна сліпота", "т. с." - "тотальна сліпота".

Характеристика суджень, використаних респондентами для опису дзеркального образу власної зовнішності, представлена у таблиці 1.

Таблиця 1 Порівняльна характеристика суджень, використаних для самопису дзеркального образу тіла (%)

Характеристика контингенту		Типи суджень			
		Конкретні	Матеріальні	Емоційно-характерологічні	Відсутні
Стан зорової функції	Зрячі	100	-	-	-
	Сліпі	70	6,7	8,3	15
	п. с.	94,1	-	5,9	-
	т. с.	60,5	9,3	9,3	20,9
Вік	м. г. сліпих	40,9	18,2	22,7	18,2
	с. г. сліпих	86,8	-	-	13,2

В цій таблиці та далі позначення "м. г." означають "молодша група", "с. г." - "старша група".

Оскільки зрячі респонденти для опису дзеркального образу тіла використовували виключно конкретні судження, даний тип суджень ми вважали нормою для дітей віком 6-12 років.

Табличні дані (див. табл. 1) показують залежність конкретних суджень від можливості зорового сприймання (94,1% у парціально сліпих дітей та 60,5% - у тотально сліпих), а також збільшення частоти конкретних суджень у групі сліпих дітей з віком (40,9% - у молодшій групі та 86,8 – у старшій).

Характерною особливістю є неможливість тотально сліпих дітей (20,9%) описати дзеркальний образ власної зовнішності, що свідчить про відсутність уявлень. Останнє ми пов'язуємо обмеженням чуттєвого досвіду, через виключення із процесу сприймання одного із провідних

аналізаторів – візуального. Збільшення частоти конкретних суджень у сліпих молодших школярів з віком, на наш погляд, є наслідком набуття досвіду, розширення меж пізнавального сприймання за рахунок залучення до його процесу збережених аналізаторів, розвитку мовлення, збагачення словникового запасу, що надає можливість описати власну зовнішність більш повно та детально.

Якісний аналіз отриманих даних дозволив нам виділити чотири рівні конкретних суджень:

- високий рівень – дитина назвала 7 та більше ознак зовнішності;
- середній – виділено 5-6 ознак;
- низький – названо 3-4 ознаки зовнішнього вигляду;
- дуже низький або нульовий – дитина або взагалі не володіла інформацією про дзеркальний образ тіла, або називала 1-2 ознаки.

Аналіз, отриманих результатів, у групі дітей з нормальним типом зорового розвитку надав можливість вважати конкретні судження середнього та високого рівнів сформованості нормою для дітей молодшого шкільного віку (45,9% - високий рівень, 54,1% - середній рівень). У сліпих дітей уявлення про дзеркальний образ зовнішності відображені в судженнях низького (23,8%) та дуже низького (нульового) (76,2%) рівнів. Рівень сформованості конкретних суджень у групі сліпих дітей не зазнає значного покращення з віком (частота дуже низького (нульового) рівня становить 88,9% у молодшій групі сліпих та 72,7% - у старшій; $\varphi_{\text{емп.}} = 1,6$, $\varphi_{\text{емп.}} < \varphi_{\text{крит.}}$) та не має залежності від наявності залишкового зору (частота дуже низького (нульового) рівня сформованості конкретних суджень становить 68,7% для парціально сліпих дітей та 80,8% для тотально сліпих; $\varphi_{\text{емп.}} = 1,2$, $\varphi_{\text{емп.}} < \varphi_{\text{крит.}}$). Низький та дуже низький рівні сформованості конкретних суджень щодо дзеркального образу тіла у сліпих дітей ми пов'язуємо з особливостями уявлень дітей з глибокими зоровими порушеннями: схематизмом, фрагментарністю, недостатньою узагальненістю та вербалізмом. Дані особливості не дозволяють незрячим молодшим школярам описати дзеркальний образ зовнішності повною мірою. Так, при описах сліпі респонденти виділяли від 1 до 4 ознак, зрячі – від 5 до 12 ознак зовнішності.

Дослідження уявлень про власну зовнішність та ідеальний образ тіла здійснювалося за допомогою авторської методики "Як я виглядаю – як я хочу виглядати", спрямованої на перевірку сформованості уявлень про власний зовнішній вигляд та їх відповідності уявленням про ідеальний образ тіла. Методика складається з трьох частин:

- перша частина – самопис власного зовнішнього вигляду за опорними словами;
- друга частина – слова-підказки, які пропонували респондентам, у разі неможливості виконати завдання першої частини;

- третя частина – опис ідеального образу тіла за опорними словами.

Використання дітьми слів-підказок було враховане при виділенні рівнів сприймання власного зовнішнього вигляду:

1. Завдання виконане без підказок (9 правильних відповідей) – високий рівень; виконане з підказками завдання (9 правильних відповідей) – середній рівень;

2. 8-6 правильних відповідей – середній рівень; від 6 до 8 правильних відповідей з використанням підказок – низький рівень;

3. 5-3 правильних відповідей без використання підказок – низький рівень; 5-3 або менше правильних відповідей з використанням підказок чи менше 3-х відповідей без підказок – дуже низький (нульовий) рівень.

Аналіз отриманих даних дозволив систематизувати рівні уявлень про особливості власного зовнішнього вигляду у дітей молодшого шкільного віку (див. табл. 2).

Таблиця 2 Залежність рівнів сформованості уявлень про реальний образ тіла від стану зорової функції та віку дітей (%)

Характеристика контингенту		Рівні			
		Високий	Середній	Низький	Дуже низький (нульовий)
Стан зорової функції	Зрячі	55,7	24,6	19,7	-
	Сліпі	5	10	65	20
	п. с.	17,6	23,5	53	5,9
	г. с.	-	4,7	69,8	25,5
Вік	м. г. сліпих	-	-	68,1	31,9
	м. г. зрячих	10	50	40	-
	с. г. сліпих	7,9	15,8	63,1	13,2
	с. г. зрячих	100	-	-	-

Табличні дані (див. табл. 2) дозволяють зробити висновок про підвищення рівнів сформованості уявлень щодо особливостей власного зовнішнього вигляду з віком у сліпих молодших школярів (найвищим рівнем складності уявлень для сліпих дітей молодшої групи вважаємо низький рівень, для старших респондентів із зоровою депривацією – високий) та залежність рівнів сформованості уявлень про особливості власної зовнішності від наявності залишкового зору (найвищим рівнем сформованості уявлень у тотально сліпих дітей є середній, у парціально сліпих – високий).

Адекватність уявлень про особливості власного зовнішнього вигляду у сліпих дітей молодшого шкільного віку була перевірена за допомогою методики узагальнення незалежних характеристик, отриманих від вчителів

та вихователів, які працюють з дітьми та проаналізована за допомогою t-критерію Стьюдента. Якісний аналіз особливостей уявлень про власний зовнішній вигляд у групі сліпих респондентів показав значну перевагу адекватності сприймання зовнішнього вигляду у школярів старшої групи ($t_{\text{емп.}} = 3,5$, $t_{\text{емп.}} > t_{\text{крит.}}$, $p < 0,001$), що свідчить про покращення сприймання власної зовнішності у сліпих дітей з віком за рахунок розширення чуттєвого досвіду та підвищення інтересу до власного зовнішнього вигляду. Ми також встановили залежність адекватності уявлень про особливості власної зовнішності у сліпих молодших школярів від наявності залишкового зору. Парціально сліпі респонденти мають більше знань про власний зовнішній вигляд, ніж їх тотально сліпі однолітки ($t_{\text{емп.}} = 4,5$, $t_{\text{емп.}} > t_{\text{крит.}}$, $p < 0,001$). Для визначення особливостей уявлень про власну зовнішність у дітей молодшого шкільного віку ми розділили судження респондентів за ознакою провідного аналізатора сприймання на наступні види: тактильні, вербальні, візуальні, полісенсорні. Окремо було виділено заміщуючі судження та відсутність суджень.

Аналіз узагальнених результатів дослідження представлений у таблиці 3.

Таблиця 3 Порівняльні дані частоти видів суджень молодших школярів щодо власного зовнішнього вигляду (%)

Характеристика контингенту		Види суджень					
		Тактильні	Вербальні	Візуальні	Заміщуючі	Полісенсорні	Відсутні
Стан зорової функції	Сліпі	26,7	16,1	5,9	3,7	13,1	34,5
	Зрячі	1,6	3,3	65	0	30,1	0
	п. с.	26,8	13,1	20,3	1,9	13,7	24,2
	т. с.	26,6	14,5	0	4,4	10,8	43,7
Вік	м. г. сл.	23,7	6,5	6,1	1,5	7,6	54,6
	с. г. сл.	28,4	18,4	5,5	5	12,3	30,4

Таким чином, у сліпих дітей переважають уявлення, що базуються на тактильних відчуттях, у зрячих – на візуальних (див. табл. 3). Дана різниця вказує на своєрідність формування уявлень про власний зовнішній вигляд в умовах зорової депривації. Відсутність суджень у тотально сліпих школярів зустрічається майже вдвічі частіше, ніж у парціально сліпих, що підкреслює важливість зорового сприймання в усвідомленні власної зовнішності. З віком відсутність суджень щодо елементів зовнішнього

вигляду у сліпих дітей знижується (з 54,6% до 30,4%), останнє вказує на можливість компенсації відсутності уявлень, що відбувається під впливом чинників соціального середовища.

Для визначення різниці уявлень про реальну та ідеальну зовнішність у зороводепривованих дітей було проведено порівняння суджень стосовно власного зовнішнього вигляду та ідеального образу тіла по кожній із запропонованих частин тіла та фізичних ознак. Порівняння проводилося за допомогою t-критерію Стьюдента. За кожне співпадання реальних та ідеальних уявлень дитина отримувала 1 бал. Максимальна кількість балів (9 балів) свідчить про повне співпадання уявлень щодо власного зовнішнього вигляду та ідеального образу тіла, причиною цього може стати недостатня критичність до себе бо ж неможливість порівняти себе з оточуючими через обмеження чуттєвого досвіду та брак знань про ознаки елементів зовнішності. Дуже низький рівень співпадання уявлень про елементи зовнішності та ідеального образу тіла (0-1 бал), на наш погляд, свідчить про заниження самооцінки у дитини.

Статистичний аналіз емпіричних даних показав недостатню критичність до власного зовнішнього вигляду зі сторони сліпих респондентів. Ми провели міжгрупове порівняння за критерієм віку у групах сліпих та зрячих дітей. результати дослідження показують, що у молодшій та старшій групах сліпих респондентів середнє значення співпадання суджень про ознаки зовнішності та ідеальний образ тіла перевищує середнє значення зрячих ($t_{\text{емп.}} = 5,3$, $t_{\text{емп.}} > t_{\text{крит.}}$, $p < 0,001$ – для респондентів молодшої групи; $t_{\text{емп.}} = 4,3$, $t_{\text{емп.}} > t_{\text{крит.}}$, $p < 0,001$ – для старших дітей). При аналізі результатів було доведено залежність особливостей формування уявлень про ідеальний образ тіла у сліпих від наявності залишкового зору ($t_{\text{емп.}} = 4,5$, $t_{\text{емп.}} > t_{\text{крит.}}$, $p < 0,001$). Зробимо висновок про залежність особливостей уявлень щодо ідеального образу тіла від наявності візуального сприймання. У зрячих школярів завдяки можливості сприймати елементи зовнішнього вигляду оточуючих уявлення про ідеальний образ тіла є ширшими та різноманітнішими, ніж у сліпих.

Таким чином, особливості уявлень про власний зовнішній вигляд у сліпих молодших школярів проявляються у низькому рівні сформованості уявлень про образ власного тіла, великій кількості відсутності уявлень, високій частоті співпадання суджень стосовно власної зовнішності з ідеальним образом тіла. Дані особливості свідчать про те, що формування образу тіла у сліпих молодших школярів потребує цілеспрямованого психолого-педагогічного корекційного впливу.

Враховуючи особливості уявлень про власну зовнішність у незрячих дітей ми розробили корекційні заняття, спрямовані на покращення формування уявлень про власний зовнішній вигляд, дзеркальний образ тіла

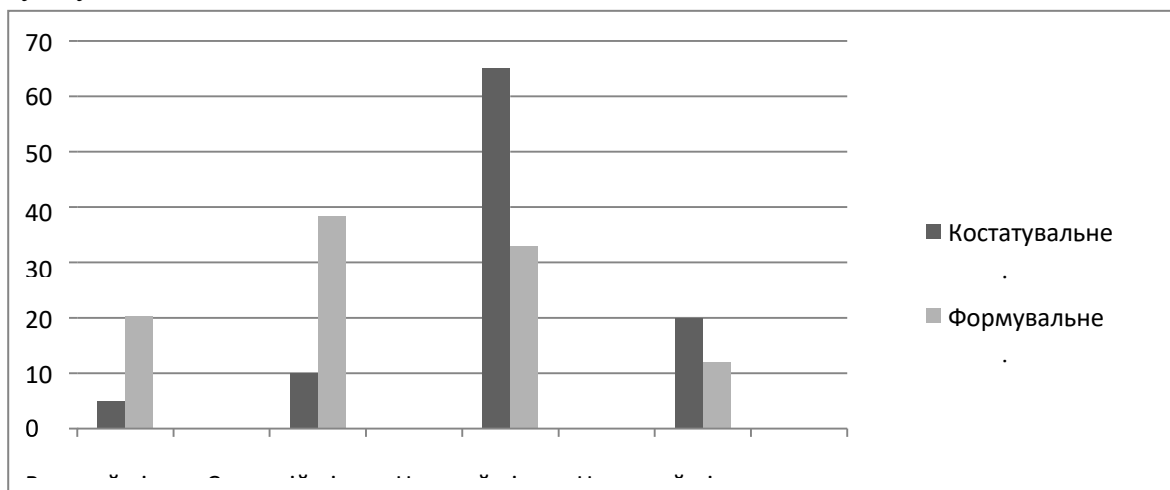
та ідеальний образ тіла. Усі заняття розроблені з урахуванням принципів корекційно-розвивальної роботи, віку дітей та дефекту зорового сприймання. До таких занять належать: комплекс занять "Чарівне Люстерко" (частини I, II, III), "Я та мої друзі", "Хочу бути ідеальним".

Основною метою даних занять є корекція прогалин у знаннях респондентів щодо особливостей зовнішнього вигляду власного обличчя та частин тіла; формування уявлень про дзеркальний та ідеальний образ тіла; розвиток невербальних засобів комунікації, як таких, що сприяють зовнішньому вираженню внутрішнього стану людини та відіграють важливу роль у процесі міжособистісного спілкування зі зрячими.

Усі заняття побудовані у ігровій формі, містять велику кількість музичних, прозових та віршованих творів, загадок, що, окрім корекційного впливу сприяє підтриманню інтересу та розвитку пізнавальної діяльності у дітей.

Для перевірки ефективності психолого-корекційного впливу було проведено експериментальне дослідження, спрямоване на встановлення позитивних зрушень у розумінні респондентами поняття "реальний образ тіла" під яким ми більшою мірою розглядали поняття "зовнішній вигляд", як одне із найбільш проблемних та своєрідних понять у свідомості сліпих дітей. Базою проведення формувального дослідження стала Київська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 5 для сліпих дітей імені Я. Батюка.

Результати дослідження когнітивного компоненту образу власної зовнішності респондентів до та після проведеного корекційного впливу представлені на рисунку 1.

Рис. 1. Порівняльна характеристика рівнів сформованості уявлень щодо власного зовнішнього вигляду у сліпих школярів

Експериментальні дані (див. рис. 1) свідчать що у сліпих респондентів уявлення стали більш сформованими: частота уявлень

високого рівня підвищилася на 15,2% ($\varphi_{\text{емп.}} = 2,26$, $\varphi_{\text{емп.}} > \varphi_{\text{крит.}}$, $p < 0,05$), середнього рівня – на 24,8% ($\varphi_{\text{емп.}} = 2,9$, $\varphi_{\text{емп.}} > \varphi_{\text{крит.}}$, $p < 0,01$). Низький рівень сформованості уявлень знизився майже на половину ($\varphi_{\text{емп.}} = 3,05$, $\varphi_{\text{емп.}} > \varphi_{\text{крит.}}$, $p < 0,01$), а нульовий – на 8%, що не має статистичної значимості, проте свідчить про тенденцію до зниження.

Таким чином, можемо говорити про те, що після проведеного формувального експерименту уявлення про образ зовнішнього вигляду набули значного покращення у сліпих молодших школярів у плані підвищення рівнів сформованості та удосконалення якісних характеристик його змісту.

Проведене дослідження особливостей формування уявлень про власний зовнішній вигляд у незрячих молодших школярів не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують дослідження даних особливостей на всіх вікових етапах.

Список використаних джерел

1. Денискина В. З. Формирование неречевых средств общения у детей с нарушениями зрения: [методические рекомендации] / В. З. Денискина. – Караклик: Верхняя Пышма, 1997. – 23 с.
2. Ермолаев О. Ю. Математическая статистика для психологов: учебник / О. Ю. Ермолаев. – [2-е изд., испр.]. – М.: Флинта, 2003. – 336 с.
3. Лобкова Э. Н. Формирование представлений об облике человека в школе слепых / Э. Н. Лобкова // Специальная школа. – 1965. – № 4. – С. 42–44.
4. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: навч. посібник / В. В. Рибалка. – О.: [Букаєв Вадим Вікторович], – 2009. – 575 с.
5. Сверлов В. С. Содержание представлений слепых о внешнем облике человека / В. С. Сверлов // Материалы совещания по психологии (1–6 июня 1955 г.). – М.: Изд-во Академии педагогических наук. – 1957. – С. 653–660.

This article reveals problem of peculiarities of forming of perception of visionless schoolchildren about mirror, real and ideal body image, and establishes dependence of the abovementioned peculiarities on age and sight condition, and shows dynamics of perception of elements of personal appearance of schoolchildren on the basis of performed psychological and correctional influence.

Keywords: mirror body image, ideal body image, appearance, visionless schoolchildren.